

TILSHUNOSLIK FANINING RIVOJLANISHI VA ZAMONAVIY TENDENSIYALARI

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
Filologiya tillarni o'qitish O'zbek tili yo'nalishi
*talabasi **Zarifjonova Shahlo Said qizi***

Annotatsiya: Mazkur maqolada tilshunoslik fanining qadimgi davrlardan boshlab zamonaviy bosqichlargacha bo'lgan rivojlanish jarayoni ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tilshunoslikning vujudga kelishi, uning dastlabki manbalari, qadimgi Sharq va G'arb tilshunosligi, o'rta asr arab tilshunosligi, qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning shakllanishi hamda struktur va zamonaviy lingvistik yo'nalishlarning paydo bo'lishi yoritib beriladi. Shuningdek, generativ, kognitiv, sotsiolingvistik va raqamli tilshunoslik kabi zamonaviy yo'nalishlarning ilm-fan rivojidagi o'rni va ahamiyati ko'rsatib o'tiladi. Maqola tilshunoslik fanining jamiyat, tafakkur va texnologiya bilan uzviy bog'liqligini ochib berishga qaratilgan bo'lib, tilshunoslik sohasida tahsil olayotgan talaba va tadqiqotchilar uchun nazariy manba sifatida xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: tilshunoslik, til va jamiyat, qiyosiy-tarixiy tilshunoslik, struktur tilshunoslik, Ferdinand de Sossyur, generativ tilshunoslik, kognitiv tilshunoslik, sotsiolingvistika, pragmatika, kompyuter lingvistikasi

Til insoniyat jamiyatining eng muhim ijtimoiy-madaniy hodisalaridan biri bo'lib, u inson tafakkuri, muloqoti va jamiyat taraqqiyotining ajralmas qismi hisoblanadi. Inson o'z fikrini ifodalash, bilimlarni avloddan avlodga yetkazish, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish jarayonida tildan asosiy vosita sifatida foydalanadi. Shu sababli tilni ilmiy jihatdan o'rganish ehtiyoji insoniyat tarixining eng qadimgi davrlaridan boshlab shakllangan.

Tilshunoslik fani tilning kelib chiqishi, tuzilishi, rivojlanish qonuniyatlari, jamiyat hayotidagi o'rni va vazifalarini o'rganadigan mustaqil ilmiy soha sifatida

shakllanib, bugungi kunda ko'plab yo'nalish va tarmoqlarga ega bo'lgan murakkab fanlar tizimiga aylangan. Har bir tarixiy davrda tilga bo'lgan qarashlar, tadqiqot metodlari va ilmiy yondashuvlar jamiyatning umumiy ilmiy-falsafiy dunyoqarashi bilan uzviy bog'liq holda rivojlangan. Mazkur maqolada tilshunoslik fanining qadimgi davrlardan boshlab hozirgi zamongacha bo'lgan rivojlanish bosqichlari, asosiy ilmiy yo'nalishlari, yetakchi nazariyalari hamda zamonaviy tilshunoslikdagi yangi tendensiyalar ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi.

Tilshunoslik fanining dastlabki kurtaklari qadimgi Sharq mamlakatlarida shakllangan. Ayniqsa, qadimgi Hindistonda tilni ilmiy o'rganish yuqori darajada rivojlangan. Miloddan avvalgi IV asrda yashab ijod qilgan Panini tomonidan yaratilgan "Ashtadhyayi" asari sanskrit tilining grammatik tuzilishini qat'iy qoidalar asosida tavsiflab bergan. Ushbu asar fonetika, morfologiya va so'z yasalishi masalalarini chuqur tahlil qilgani bilan ajralib turadi.

Panini grammatikasi formal mantiqqa yaqinligi, aniqligi va tizimlilik bilan hozirgi zamonaviy lingvistik modellar uchun ham muhim manba hisoblanadi. Bu holat qadimgi Sharqda tilshunoslik faqat amaliy emas, balki nazariy fan sifatida ham rivojlanganini ko'rsatadi. Qadimgi Yunonistonda til muammolari asosan falsafa bilan bog'liq holda o'rganilgan. Platon tilning mohiyati, so'z va predmet o'rtasidagi munosabatlar haqida fikr yuritgan bo'lsa, Aristotel tilni mantiqiy kategoriyalar bilan bog'lab tahlil qilgan. Bu davrda tilshunoslik ko'proq filosofik va normativ xarakterga ega bo'lgan.

Rim tilshunosligida esa lotin tilining grammatik tuzilishini o'rganishga e'tibor qaratilgan. Varro, Donat va Pristsian kabi olimlar grammatik kategoriyalarni tasniflashda muhim hissa qo'shganlar. Biroq bu davrda til mustaqil tizim sifatida emas, balki mantiq va ritorika bilan bog'liq holda o'rganilgan.

O'rta asrlarda tilshunoslik fanining rivojida arab tilshunosligi alohida o'rin egallaydi. Islom dini va Qur'on tilini to'g'ri tushunish zarurati arab tilining fonetik, grammatik va leksik jihatdan chuqur tadqiq etilishiga sabab bo'ldi. Sibavayhning "Al-Kitob" asari arab grammatikasining fundamental manbasi hisoblanadi.

Zamaxshariy, Ibn Jinniy kabi olimlar tilning fonetik va semantik jihatlariga katta e'tibor qaratganlar. Arab tilshunosligida til hodisalari tizimli va ilmiy asosda tahlil qilingan bo'lib, bu yondashuv keyinchalik Yevropa tilshunosligiga ham ta'sir ko'rsatgan.

Yevropada o'rta asrlarda lotin tili ilm-fan va diniy muloqotning asosiy tili bo'lib qolgan. Tilshunoslik grammatikani o'rganish bilan cheklangan, u ko'proq ta'limiy va normativ xarakter kasb etgan. Sholastik falsafa ta'siri ostida til mantiqiy tushunchalar orqali izohlangan. XIX asr tilshunoslik tarixida tub burilish davri bo'lib, bu davrda qiyosiy-tarixiy tilshunoslik shakllandi. Yevropa tillari bilan sanskrit tilining o'xshashligi aniqlanishi natijasida tillarning qarindoshligi haqidagi ilmiy g'oyalar ilgari surildi.

Frans Bopp, Rasmus Rask, Yakob Grimm kabi olimlar hind-yevropa tillarining fonetik va grammatik o'xshashliklarini ilmiy asosda tahlil qildilar. Grimm qonuni tovush o'zgarishlarining muntazamligini isbotlab, tilshunoslikni aniq fan darajasiga olib chiqdi. Qiyosiy-tarixiy metod tilning tarixiy taraqqiyotini, uning rivojlanish bosqichlarini aniqlash imkonini berdi. Bu metod orqali ko'plab tillarning kelib chiqishi, ularning qadimgi shakllari qayta tiklandi. Til endi statik hodisa emas, balki doimiy rivojlanib boruvchi tizim sifatida qarala boshlandi.

XX asr boshlarida shveysariyalik olim Ferdinand de Sossyur tomonidan ilgari surilgan g'oyalar tilshunoslik fanida yangi bosqichni boshlab berdi. Sossyur tilni belgilar tizimi sifatida talqin qilib, tilshunoslikning predmeti tilning ichki tuzilishini o'rganishdan iborat ekanini ta'kidladi. U tilni langue (til) va parole (nutq) ga ajratdi hamda sinxron va diaxron yondashuvlarni farqladi. Bu yondashuv tilni muayyan davrdagi holatida o'rganishga imkon berdi. Sossyur g'oyalari asosida Praga lingvistik maktabi (N. Trubetskoy, R. Jakobson), Kopengagen maktabi (L. Yelmslev) va Amerika strukturalizmi shakllandi. Bu maktablar fonologiya, morfologiya va sintaksisni qat'iy tizim sifatida tahlil qilishga e'tibor qaratdilar.

XX asrning ikkinchi yarmida Noam Xomskiy tomonidan asos solingan generativ tilshunoslik til qobiliyatining biologik asoslarini o'rganishga qaratildi. Bu

yoʻnalishda inson miyasi tugʻma grammatik qoidalarga ega degan gʻoya ilgari surildi. Kognitiv tilshunoslik til va tafakkur oʻrtasidagi uzviy bogʻliqlikni oʻrganadi. Bu yoʻnalishda metafora, freym, prototip nazariyalari muhim oʻrin egallaydi. Til insonning dunyoni idrok etish shakli sifatida qaraladi.

Sotsiolingvistika til va jamiyat oʻrtasidagi munosabatlarni oʻrganadi. Pragmatika esa nutqning kontekstual va kommunikativ jihatlariga eʼtibor qaratadi. Diskurs tahlili zamonaviy tilshunoslikda muhim metodlardan biriga aylangan. Axborot texnologiyalarining rivoji natijasida kompyuter lingvistikasi, sunʼiy intellekt va til texnologiyalari jadal rivojlanmoqda. Mashina tarjimasi, nutqni avtomatik tanish, matn tahlili kabi yoʻnalishlar amaliy ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytganda, tilshunoslik fani qadimgi davrlardan boshlab hozirgi kungacha murakkab va uzluksiz rivojlanish yoʻlini bosib oʻtdi. Har bir tarixiy bosqich tilni oʻrganishda yangi metod va nazariyalarni shakllantirdi. Zamonaviy tilshunoslik fanlararo integratsiya asosida tilning inson tafakkuri, jamiyat va texnologiya bilan bogʻliq jihatlarini chuqur tadqiq etishga xizmat qilmoqda. Tilshunoslikning rivoji insoniyatning madaniy va intellektual taraqqiyoti bilan chambarchas bogʻliq boʻlib, kelajakda ham ilm-fanning muhim sohalaridan biri boʻlib qoladi.

QOʻLLANILGAN OʻZBEK ADABIYOTLARI:

1. Abduazizov A. Umumiy tilshunoslik. - Toshkent: Fan, 2010.
2. Mahmudov N. Til va tafakkur. - Toshkent: Maʼnaviyat, 2007.
3. Rahmonov A. Umumiy tilshunoslik asoslari. - Toshkent: Oʻqituvchi, 2003.
4. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lugʻati. - Toshkent: Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002.
5. Sayfullayeva R., Mengliyev B. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2015.
6. Nurmonov A. Struktur tilshunoslik asoslari. - Toshkent: Fan, 2008.
7. Yoʻldoshev M. Matn lingvistikasi. - Toshkent: Oʻqituvchi, 2014.
8. Gʻulomov A. Tilshunoslikka kirish. - Toshkent: Universitet, 1998.